

Философия жана инсандагы баалуулуктар

Найманбаев М.Ж. п.и.к., доцент - ЖАМУ

Чоюнова А.Т. доцент. м.а.-ЖАМУ

Божуева Э. доцент. м.а.- ЖАМУ

Жаш муундарды фольклор аркылуу тарбиялоо.

Тарыхта жаш муундарды тарбиялоо үчүн эл искусствосунун бир формасы болгон фольклорду жомокторду, жаңылмачтарды, санат-насыят ырларын, эпосторду, табышмактарды, уламыштарды, тамсилдерди, макал-лакаптарды ойлоп чыгып, музыканын ар кыл жанрларын өнүктүргөн. Фольклордук чыгармалар жазма адабияты жок элге табылгыс идеологиялык курал болгон. Бекеринен фольклор деген түшүнүк жеке эле эл чыгармачылыгы дегенди билдирбестен ал эл акылы, эл мурасы деп түшүндүрүлөт. Бул өзү көркөм чыгармачылык аркылуу берилген элдин дүйнөгө болгон көз карашы, ою, мүдөөсү. Жаш муундарды эл чыгармаларынын мазмунундагы гана акыл менен тарбиялабастан, элдик таланттардын күндөлүк жүрүм-туруму, үлгүсү аркылуу да тарбиялайт. Чынында эле калк арасында жашаган манасчылар, ырчылар, комузчулар, уздар эң сыйлуу адамдардан. Анын үстүнө эл таланттары бир эле иш жасоо менен чектелбестен башка да көп ишти жасай билишкен. Бир эле адам азыркы биздин түшүнүктөр менен айтканда искусствонун өкүлү, эстетик, тарыхчы, философ, тарбиячы, аспаптарды жана тиричилик буюмдарын жасай билген кол өнөрчү, эң негизгиси элин-жерин сүйгөн патриот.

М.Горький: «Элдик оозеки чыгармачылыкты билбей туруп, эмгекчи элдин чыныгы тарыхын билүүгө болбойт»-деп белгилеген.

Өткөндөгү оозеки адабиятыбыздын укмуштай байлыгы, тамырынын тереңдиги элдик учкул сөздөрдөн, таамай айтылган макал-лакаптардан көрүнүп турат. Көчмөн элдер башынан өткөргөн тарыхын, татаал тайгак баскан жолун, турмушун, күрөшүн, муң-зарын, өлбөс сүйүүлөрүн өзүлөрү үчүн да, келечек муундары үчүн да, оозеки адабиятында, үч кыл комуздун өлбөс күүлөрүндө доордон-доорго, муундан-муунга өткөрүп келишкен.

Жогорудагы айтылгандарды окутуу процессинде ырааттуу, эффективдүү колдонуу аркылуу сабактын тарбиялык мазмунун жогорулатуу, анын маңыз-маанисин ачып көрсөтүү мезгил талабы.

Сабактын тарбия берүүчүлүк милдеттерин аныктоодо барыдан мурда окуучуларда дүйнөгө болгон көз караштын негизги идеяларын (мисалы, дүйнөнүн материалдуулугун, дүйнөнүн таанып билүүчүлүгүн ж.б.) кандай жол менен калыптандыруу керек экендигин аныктоо керек. Андан кийин окуучуларга укуктук, эмгектик, адептик, эстетикалык тарбия берүүнү кандайча чечүү керектигин аныктоо зарыл.

Сабактын жүрүшүндө төмөнкүдөй негизги дүйнөгө көз караштык идеялардын мисалы, дүйнөнүн материалдуулугу, кубулуштардын себеп-натыйжалуу байланышы, жаратылыштагы жана коомдогу өсүп-өнүгүү, дүйнөнүн жана анын закон ченемдүүлүктөрүнүн таанылып билинүүчүлүгү ж.б. калыптанышына жардам кылуу боюнча тиешелүү мисалдарды келтирүү зарыл.

Сабактын жүрүшүндө окуучуларга адептүүлүккө тарбиялоо милдетин ишке ашыруу максатында окуучуларды патриотизмге, гумандуулукка ж.б. тарбиялоого жардам берүүчү маселелерди окуп үйрөнүүнү камсыз кылуу.

Окуу-тарбия иштерин жүргүзүүдө элдик тарбия-таалим салттарын ыктуу пайдалана билүү жана элдик тарбия салттарын сөзсүз түрдө эске алуу зарыл болуп эсептелет.

Эне тили предметинин эң негизги милдети - өз улутунун рухий, этикалык-эстетикалык жана көркөм байлыгын ар бир окуучунун аң - сезимине жеткирүү болуп саналат. Ансыз ал - эне тили предмети катары өз милдетин так аткара албай калган болот. Анткени, кыргыз эли

көптөгөн кылымдар бою өз тилине кам көрүп, өнүктүрүп кылымдардын түпкүрүнөн ушул күнгө чейин сактап келди. Элдин эл катары, улут катары сакталып турушунда эне тилинин ролу абдан чоң. Эне тили жоголсо, анда улут да жок болот. Оозеки кеп аркылуу кыргыз эли өлбөс – өчпөс чыгармаларды жаратып, алар ооздон-оозго, муундан-муунга өтүп, ушул кезге чейин келип жетти. Ал чыгармаларда кыргыз элинин көчмөн философиясы, тарыхы, маданияты, астрономиялык билимдери, эстетикалык табити, билим жана тарбия берүү салттары ж.б. чагылдырылган. Мына ушундай рухий дөөлөттөрдү, баалуулуктарды турмуш шартыбызга жараша эффективдүү колдоно билүү окуучулар үчүн жугумдуу тарбиялык таасир берүү болор эле деген ойдобуз.

Тарбиялык маселелер эске алынбай, окуу процессинде китептегинин адабий-лингвистикалык табиятын кайталап талдоо менен чектелген окуу процесси учурда эң зарыл көрөңгөнү унутта калтырганга барабар. Анын үстүнө, мурун айтылгандай билим берүүгө өзгөчө маани берилип, белгилүү бир билим деңгээли менен гана баланын тарбиялуулугу аныкталат - деген бир жактуу мамиле кылуу, чет өлкөлөрдүн билим берүү технологияларына жапырт ыктоо кайрадан элдик, чыныгы улуттук билим, тарбия берүү салттарыбызды, принциптерибизди, методдорубузду белгилүү бир негизде жерүү жолуна алып келбей койбойт. Бул албетте, биз күткөн жыйынтыктарга, натыйжага алып барбайт. Ал эми элдик билим, тарбия берүү салттары, элдик чыгармалардын идеялары элдин жашоо турмушунан өнүгүп чыгып, анын элегинен өтүп, реалдуу тажрыйба катары эсептелет жана алар түбөлүктүү түшүнүктөр бойдон кала бермекчи.

Кыргыз эли өзүнүн келечектеги өнүгүүсүн, аталардын баатырдык күрөштөрү, даңктуу эмгектери, атуулдук-адамкерчиликтүү руханий дүйнөсү аркылуу бүгүнкү атуулдарынын кайра жаралуусун камсыз кылгысы келсе, ишти азыртан баштап, улуттук таалим – тарбияны бала бакчалардан тартып, баштоосу зарыл. Андан ары улантып, мектептин башталгыч класстарында эне тили аркылуу сөз байлыгын өстүрүп, макал-лакаптардын, табышмактардын, жомоктордун маанисин чечмелөөгө көбүрөөк көңүл буруп, балдар үчүн ырларды, санат-насыяттарды үйрөтүү максаттуу жүргүзүлүшү керек.

Улуттук баалуулуктарды, дөөлөттөрдү натыйжалуу өздөштүрүү, балдарды бала бакчадан, башталгыч класстардан тартып улуттук тарбия идеялары аркылуу калыптандыруу иштери өзүнө көптөгөн максаттардын комплексин ишке ашырууну көңүлгө алат.

Биринчиден, окуучулардын улуу муундар калтырган рухий фольклордук байлыктарды окуп-үйрөнүү аркылуу өздөштүрүү, алардын мани-маңызына көңүл коюп, андап туюусу. Бул иштер окуучунун чыгармачылык аракеттенүүлөрүнүн башаты болуу менен рухий өнүгүүсүнө өз таасирин тийгизет. Айрыкча 6,7,8,9,10 жаштардагы балдардын жомокторго, уламыштарга, табышмактарга жана балдар ырларына болгон кызыгуулары жогору болот жана көбүнчө көргөзмөлүү-элестүү ой жүгүртүү буларда жакшы өнүккөн. Ошондуктан образдуу айтып берүү, көрсөтмөлүүлүк методдорунун колдонулушу бир топ натыйжалуу болмокчу. Окуучулар ушунун натыйжасында, өз элинин оозеки чыгармачылыгы жана анын негизиндеги улуттук баалуулуктарды билип, түшүнүп, ага жакындап өсөт, алар аркылуу өзүлөрүнүн ата-бабаларынын, түп аталарынын ой кыялдарын, турмуш-тиричилигин, үмүт максаттарын билет, алардын турмуштук күрөштөрүн, Ата-Журтка болгон сүйүүсүн, тарткан азап-тозокторун, сырткы душмандардан эли-жерин коргоосун алар эл чыгармаларын: жомокторун, уламыштарын, табышмактарын, элдик ырларын, санат - насыяттарын кандай аздектеп, балдарына айтып, унутпай, ооздон – оозго өткөрүп, ардактап, сактап келгенин жүрөгү менен кабыл алууга үйрөтөт.

Экинчиден, элдик чыгармалар, рухий баалуулуктар аркылуу окуучуларга билим-тарбия берүүнүн ыңгайлуу дагы бир учуру элибиздин эгемендикке жетишиши менен ата -бабалардын таалим-тарбиясына кайрылуу, рухий көтөрүлүү мезгили болду десек болот.

Себеби, элибизде улуттук рухий көтөрүлүү жүрүп жатат жана элдик нарк-насилге калыптандыруу, билим, тарбия берүү салттарын илимий негизде изилдөө, аларды окуу процессинде колдонуу барган сайын өсүүдө. Мурунку СССР мезгилинде улуттук

менталитеттен, колориттен ажыратуу саясаты жүрүп, өзүбүздүн тарыхыбызды, маданий мурастарыбызды, элдик оозеки чыгармаларыбызды, каада-салт, үрп-адаттарыбызды, билим жана тарбия берүү салттарыбызды жакшы билбей калдык жана көбүнчө колдонулбай да калган. Аларды колдонууга карата шарт да түзгөн эмес, кызыгуу да азыркыдай болгон эмес. Ошондуктан, учурдагы улуттук кайра жаралуу, рухий көтөрүлүү шартын элдик педагогикалык ойлор аркылуу мектеп педагогикасын өнүктүрүүгө натыйжалуу пайдалануу зарыл.

Элдик оозеки чыгармачылык, анын ичинен элдик ырлар, табышмактар, макал-лакаптар, жомоктор, легендалар улуу муундардын баатырдык күрөштөрүн чагылдыруу менен, балдарды өз эли жерин коргоого, сүйүүгө, ага кызмат кылууга үндөө менен, улуттук аң-сезимди, улутжандуулукту калыптандыруунун эң мыкты каражаты болуп берет жана балдардын социалдык активдүүлүгүн, моралдык активдүүлүгүн, моралдык-этикалык жогорку сапаттарын калыптандырууга кызмат кылат. Ал үчүн, сөзсүз түрдө, баланын мектеп курагындагы окуу-тарбия иштерин элдик таалим-тарбия идеялары, методдору коштоп жүрүүсү кажет.

Белгилүү кыргыз окумуштуусу, профессор И.Б.Бекбоев мындай деп жазат: «Ар бир предмет баланы тарбиялоого өз салымын кошот». Чындыгында ар бир предмет эне тилинин бай элдик каражаттары менен, биринчиден элдик билимдерди берет, экинчиден, тарбиялайт, ошондо да, элдик каражаттары менен гана эмес, тарбиянын элдик методдору менен да тарбия берет десек жаңылышпайбыз.

Окутуу процесси практикада белгилүү болгондой, класстык сабак формасында жүргүзүлсө, тарбиялоо процесси класстык тарбиялык сааттарда, класстан жана мектептен тышкары тарбиялык иштерде жүргүзүлөт. Тарбиялап - окутуу идеясы класстык сабак форма аркылуу да эң сонун ишке ашат. Ал класстык тарбиялык сааттардын негизин ээлейт, ага негиз болот. Тарбиялык сааттарда ал идеялар улантылат.

Мугалимдин класстык тарбиялык сааттары ырааттуу түзүлүп, натыйжалуу колдонулушу шарт.

Кыргыз эли башка баардык элдер сыяктуу эле өз урпактарына таалим-тарбия берүүнүн салттуу принциптерин, методдорун иштеп чыгышып, ал элдик педагогикалык маданиятына бекем сиңирилген.

Кыргыз элинде эзелтеден эле баланын жаш курагына жараша мамиле жасап, ага ылайыктуу тарбия-таалим берип, тиешелүү жумуштарды аткартып келгени белгилүү. Демек, элибиз наристени наздап, алдейлеп бешикке салып чоңойтуп, тушоосун кесип ырымын жасаган. Баланы бөпөлөп, жеткинчегинде жетине албай кубанып, дүйнө таануусун кеңейтип, улуулардын кебин тыңшаткан. Өспүрүм курагында көңүлүн өстүрүп, таалим-тарбиясын кеңейткен, көргөн- билгенин көбөйтүп, акылын арбытып, ой-кыялын байытып, эрезеге жеткенде элге кошкон, эне адебине сугарып, ата салтын үйрөтүп, эл уулу-кызы болууга жеткирген.

Элдик таалим-тарбия берүүдө элдик фольклордун, анын ичинде жомоктордун ролун да өзгөчө белгилөөгө болот. Эл жомоктору өзүнүн максаты, табияты боюнча оозеки аткарууга негизделген. Ага сүйлөө тону, лексикасы жана оозеки кептин синтаксиси, кырааты мүнөздүү. Жомокту айткан адам угуучулар менен ал жөнүндө аңгемелешип, кээде аларга кайрылып, окуялары жөнүндө толуктап айтып берчү. Окуя азыр гана болуп өткөндөй, угуучулар ага чогуу күбө болуп отургандай деңгээлде элестүү, жогорку чеберчиликте эмоционалдуу айтуу менен, ал алардын кызыгуусун күчөткөн. Элдин мындай укмуштуу искусствосу жаш муундарда турмушту оптимисттик духта кабылдоону бышыктайт, жогорку максаттарга умтулууну, кыялданууну үйрөтөт.

Албетте, жакшылык менен адептүүлүктү, сулуулукту даңазалап бекемдөөдө, жамандыктын бетин ачууда жомоктор абдан зор адептик эстетикалык күчкө ээ. Мугалим да жомокторду окутууда эл тарабынан эмнелер кубатталып, эмнелер айыпталгандыгын туура, так көрсөтүп түшүндүрүүгө тийиш. Мына ушундай талкуудан кийин гана окуучулар жыйынттыкка кыйынчылыксыз келишет, жомоктордон эмнелерди үйрөнүшкөндүгүн аңдап, баалашат.

Ушуну менен бирге эле, дайыма шаблондуу, мазмундук суроолор менен чектелүүгө жол бербөө керек. Жомоктор боюнча сабактын баалуулугу мугалимдин көркөм сөзгө көңүл буруусуна, көркөм окуу, ык-машыгууларын тарбиялоо жөнүндөгү камкордугу менен да аныкталат.

Практикада бардык эле мугалимдер окуучулардын өздөрү жомокторду ойлоп чыгаруусуна көп көңүл бөлүшпөйт. Биздин изилдөө көрсөткөндөй, окуучулар дайым эле өздөрүнүн кыялдарын, ой-пикирлерин, умтулууларын туура билгизе алышпайт. Сыноо иштерибизде окуучулар окуу китептериндеги жомокторго окшоштуруп, өз алдынча жаңы жомокторду жазышты. Алар боюнча жүргүзүлгөн анализ төмөндөгүнү көрсөттү: окуучулардын көпчүлүгү жомоктун материалын өзү жашап жаткан бүгүнкү күн менен байланыштырууну биле беришпейт. Бүгүнкү күндүн идеясы балдар түзгөн жомоктордун негизги ориентири болуусу кажет эле. Анткени, жомоктогу образдар балдар үчүн адеп-ахлактын ориентири болуп калганда гана мугалим да, окуучу да ийгиликке жетишер эле.

Окуучуларды тарбиялоодогу ийгилик элдик оозеки чыгармаларды класстан тышкаркы окууда, класстан тышкаркы тарбиялык иштерде кеңири пайдаланууну системалуу түрдө текшерүүгө көз каранды экенин танууга болбойт.

Элдик фольклор, анын ичинде жомоктор, табышмактар, макал-лакаптар, санат-насыят ырлары ж.б. жаш муундарды кылымдар бою иштелип чыккан, калыптанган, элдин турмушка тарбиялоого болгон көз карашы, элдик акылмандыктын коомдук-философиялык мааниси менен тааныштырат. Ошондуктан аларды мазмундук негизине ылайык ыктуу натыйжалуу колдонуу келечек муундардын таалим-тарбиясынын жугумдуу, сиңимдүү болушуна шарт түзмөкчү деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. Б., 2004. 40-бет.
2. Найманбаев М.Ж. Мектеп окуучуларына акыл жана адеп-ахлактык тарбия берүүнүн этнопедагогикалык негиздери. Б., 2009